

З ІСТОРІЇ ГЕОГРАФІЇ

УДК [55+91]:378.4(477.74)

Ю.Д. Шуйський

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ В ОДЕСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (ДО 150-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ КАФЕДРИ)

Започаткування та розвиток кафедри

У травні 2015 р. виповнилося 150 років з часу заснування кафедри фізичної географії та природокористування Одеського національного університету імені І.І. Мечникова [4]. За цей час змінювалися її назви та пріоритетні напрями розвитку й навчання студентів.

Виникла вона у травні 1865 р. як кафедра фізичної географії та фізики на математико-природничому відділенні Імператорського Новоросійського університету – класичного закладу надання вищої освіти для Південної Росії та православних народів Півдня на «нових територіях» (для росіян, молдаван, греків, грузин, малоросів, болгар, сербів, македонців та ін.) [5]. Тут навчалися також словенці, румуни, вірмени, поляки, італійці, французи, євреї, німці, англійці, але в значно меншій кількості. Зокрема, у цьому вищому навчальному закладі набули освіти відомі лідери національно-визвольного руху Греції, Болгарії, Сербії, Румунії та інші.

Новий університет мав добре підґрунтя: він виник на місці Рішельєвського ліцею університетського типу (існував з 1817 р.), випускники якого могли набути кваліфікацію фахівця сільського господарства, вивчали біологію, географію, топографію, креслення. Бібліотека, лабораторії, технічне оснащення ліцею відповідали вимогам часу і стали в нагоді новому закладу вищої освіти.

У 1877 р., після відгалуження кафедри фізики, виокремилася кафедра фізичної географії. З 1893 р. вона отримала назву кафедри фізичної географії та антропології, а в 1905 р. повернуто попередню назву. На базі кафедри були засновані одеські гідрометеостанції, Гідрометобсерваторія Чорного та Азовського морів, інші природничі установи. Співробітники кафедри брали участь у створенні метеорологічної мережі Півдня Росії та кількох господарських комісій Новоросійського краю. У 1915 р. відзначено 50-річчя заснування університетської географічної кафедри в Одесі, а в 1920 р. Імператорський Новоросійський університет було реорганізовано, на його базі створено сільськогосподарський, кредитно-економічний (нині – університет народного господарства) та Інститут Народної Освіти (Одеський ІНО). Кафедра набула статусу науково-дослідної кафедри географії та геології. Відділенням географії керував професор Г.І. Танфільєв (одночасно завідувач кафедри), а відділенням геології – професор О.К.Алексєєв.

З перших днів викладання загальних географічних дисциплін здійснювалося на основі підручників Е.Х. Ленца («Физическая география», 1863 р.), П.П. Семенова-Тян-Шанського, Ф.Ф. Беллінсгаузена, А.Гумбольдта, Ф. Ратцеля, Е. Реклю.

Першим завідувачем кафедри був професор **Лапшин Василь Іванович**. Він заклав основи наукової гідролого-метеорологічної школи. Найвідоміші представники цієї школи – професори Ф.М. Шведов та І.Я. Точидловський. В.І. Лапшин здійснив кілька науково-дослідних мореплавань по Чорному, Азовському, Мармуровому та Егейському морях. У 1866 р. на корветі «Львица» він збирав матеріал для обґрунтування прокладання по дну Чорного моря кабелю зв'язку «Британсько-Індійського телеграфу». Це були перші глибоководні дослідження на Чорному морі (на глибинах понад 1000 м), які дали уявлення про сірководневе зараження глибин цього моря.

Кафедра фізичної географії встановила тісні зв'язки з іноземними науковими та навчальними установами, зокрема, Морськими інститутами в Бергені (Норвегія), Марселі (Франція), Сетубалі (Португалія) та з кількома університетами (в Казані, Дерпті, Варшаві, Портсмуті).

У 1905 р. кафедру фізичної географії очолив професор **Танфільєв Гаврило Іванович**. З цього часу, поряд з метеоролого-гідрологічною тематикою, почав розвиватися ландшафтознавчий напрям [1]. Цей вчений відомий як фундатор геоботаніки, болотознавства, один із засновників ґрунтознавства, ландшафтознавства, вчення про широтну географічну зональність, співавтор унікальної ґрунтової карти Європейської Росії.

Його наступником після 1928 р. і до серпня 1931 р. був професор **В.Б.Лебедєв** – фахівець у галузі

гідрології, лімнології та океанології; він розробив програму фізико-географічного дослідження причорноморських лиманів та озер загалом.

Його змінив доцент **Л.В.Кліментов** – відомий ландшафтознавець, фахівець з географії річкових гирл Дунаю, Дністра, Дніпра. Він очолював кафедру в 1931-1934, 1938-1941 і в 1944-1949 рр.

У 1941-1944 та 1949-1963 рр. кафедрою фізичної географії керував ландшафтознавець та картограф доцент **Ф.Є.Петрунь** [2, 4].

Кафедра у складі факультету

У 1934 р. Постановою Уряду Союзу РСР у відродженому в 1933 р. Одеському університеті був заснований географічний факультет, у складі якого, крім географічної кафедри та кабінету фізичної географії (завідувач професор О.О. Сухов), були й новоутворені кафедри економічної географії, загальної геології, метеорології та кліматології, геодезії та картографії. В 1945 р. Одеському державному університету було присвоєно ім'я лауреата Нобелівської премії професора І.І. Мечникова.

У 1956 р. кафедри гідрології та метеорології були переведені до Одеського гідрометеорологічного інституту, кафедра геодезії та картографії була реорганізована в кабінет, а в ОДУ влився географічний факультет Одеського педагогічного інституту. У цей час на кафедрі фізичної географії ландшафтний напрям і вчення про фізико-географічне районування стали більш різноманітними. У складі кафедри був кабінет географії та університетська метеостанція (ряди спостережень безперервні з 1865 р.). Удосконалювалося геодезичне обладнання та розрахунки координат місцевості, складання тематичних карт. У 1952 р. співробітника кафедри доцента Г.Н. Аксентьєва було обрано членом Берегової комісії Академії наук СРСР, що поклало початок розвитку берегознавства в ОДУ [7].

З 1959 р., після закриття геологічного відділення, факультет почав називатися географічним у складі кафедр фізичної географії, економічної географії, мінералогії та петрографії. Кафедра фізичної географії була обладнана новими приладами та засобами виконання експедиційних досліджень як на суходолі, так і в морі, вона була одним із організаторів наукових конференцій за програмою Океанографічної комісії АН СРСР в 1959 та 1973 роках [4, 6].

Продовжувалися й ландшафтні дослідження у степовій та лісостеповій зонах Півдня України. На початку 60-х років ХХ ст. вперше в СРСР була розроблена програма лекційних дисциплін та польової практики з берегознавства. В 1962 р. фізико-географи, разом з геологами, почали систематичні морські та прибережно-морські дослідження на НДС «Мечников» та катері «Шельф» (перший начальник експедиції — доцент Г.М. Аксентьєв). З 1965 р. проводилася морська практика географів з океанології на дослідному судні «Мечников» [5]. Активно розвивалося країнознавство та історія науки в працях С.Т.Белозорова, ландшафтознавство в працях Г.О.Міщенко та Т.П. Федорченка, геоморфологія в роботах Ю.О.Амброза та Н.І.Коновалової, берегознавство та морська геоморфологія в роботах Г.М. Аксентьєва, Я.В.Захаржевського, І.О. Правоторова, Д.Я. Бертмана та Б.Я.Бурлаки, ґрунтознавство в роботах С.С.Бракіна та М.І. Краковського, результати дослідження лиманів публікував доцент В.М. Дроздов. З 1958 р. на кожному курсі географи проходили навчальні практики влітку, а взимку були географо-туристичні практики.

У 1960 р. кафедра фізичної географії вперше виконувала роботи за науково-господарською темою – планування та експлуатація судноплавних каналів (науковий керівник доцент Г.М.Аксентьєв), а в 1971 р. – про моніторинг та розрахунки розмірів штучних пляжів під керівництвом доцента Ю.Д. Шуйського. [4, 7]. Відбулося кілька кафедральних експедицій під керівництвом Почесного члена Всесоюзного Географічного товариства доцента Г.О. Міщенко з метою дослідження ландшафтів прибережно-морського генезису, їх класифікації та картографування – вперше на березі Чорного моря. Продовжувалося тісне співробітництво з колегами-геологами з дослідження природних ресурсів шельфу та берегової зони моря. Вперше після робіт В.П. Зенковича (1946-1952 рр.), в 1972-1973 рр. було виконане уточнення карти типів берегів Чорного та Азовського морів та їх динаміки. Було підготовлено та опубліковано кілька навчальних посібників і текстів лекцій.

У 1973 р. кафедрою фізичної географії почав завідувати відомий гідролог **Швебс Генріх Іванович**, який був запрошений в ОДУ з Одеського гідрометеорологічного інституту. Спочатку він віддавав пріоритет розвитку гідрології в навчальному процесі, при проведенні навчальних практик та в науковій роботі [3, 5], з часом на перший план вийшло дослідження водно-ерозійного процесу, стоку наносів, методів іригації.

У 70-х роках розпочалося співробітництво кафедри з іншими країнами по лінії Міжнародного Географічного Союзу (IGU) – з Болгарією, Румунією та США. На кафедрі проходили стажування вчені

з Югославії, Болгарії, Польщі, НДР. Значних успіхів було досягнуто у дослідженні лиманно-гирлових комплексів, теорії контурної організації землекористування, теорії парагенетичних комплексів.

Співробітники кафедри брали участь у багатьох морських та берегових експедиціях – в Азовському, Каспійському, Білому, Баренцовому, Чукотському, Охотському та Японському морях, складено карти берегів цих морів. Була розроблена методика розташування підводних кар'єрів по видобуванню будівельних пісків та агрегатів.

Поступово почала повертатися традиційна тематика з вивчення ландшафтних систем, розроблена концепція природно-господарських територіальних систем, розвитку парагенетичних комплексів та концепція контурного землевпорядкування. Відбулися перші захисти кандидатських дисертацій. Співробітники кафедри брали активну участь в роботі Українського географічного товариства, а в 1990 р. – в організації його чергового з'їзду, що відбувся в Одесі.

Протягом 80-х років провідне місце на кафедрі посіла теорія ГІС (GIS). Далі розвивалася теорія контурного землеробства, виконувалося штучне дощування, вивчення водної ерозії, ландшафтне дослідження півдня України, активно розроблялися проблеми формування агроландшафтів, урболандшафтів, природної системи Дністра. При цьому результати досліджень переводилися на комп'ютерну основу. Була підготовлена та вийшла друком (1988 р.) монографія про лиманно-гирлові комплекси у зв'язку з розробкою державного проекту перекидання води з Дунаю в причорноморські лимани (під керівництвом Г.І. Швєбса). У процесі виконання цього проекту кафедра активно співпрацювала з іншими кафедрами та науково-навчальними установами.

Продовжувалися дослідження берегової зони Чорного і Азовського морів, часто разом із дослідницькими групами інших організацій – академічних та проектно-вишукувальних. Крім натурних робіт, була розроблена теорія балансу наносів у береговій зоні Світового океану, виявлені механізми розвитку дельти Дунаю, складені моделі еволюції пересипів причорноморських лиманів тощо. Вчені кафедри брали участь в дослідженні берегів Румунії, США, Китаю, Туреччини, Італії, а також радянських берегів Японського та Охотського морів. Проведено велику роботу з підготовки статей для Географічної енциклопедії України та Міжнародної Енциклопедії берегів країн світу (США).

У 1981 р. в Одесі співробітники кафедри вперше в Україні провели міжнародну конференцію з проблеми досліджень сучасних змін клімату та довгострокових коливань рівня води у Світовому океані за Програмою Геологічної кореляції ЮНЕСКО (IPGC UNESCO). За отриманими матеріалами в 1985 р. Ю.Д. Шуйський захистив докторську дисертацію. Співробітники кафедри до 1992 р. (понад 15 років) працювали за програмою Гідрографічної служби Військово-Морського Флоту СРСР.

Кафедра в часи незалежності України

У 1990 р. кафедра отримала назву «кафедра фізичної географії та природокористування». Ширше застосовується комп'ютерна техніка, в тому числі і в навчальному процесі (О.О. Світличний, Є.В. Єлісеєва, С.В. Плотницький, О.І. Бизов та ін.). Почали видавати навчальні програми та посібники з інформатики та геоінформатики, цифрового картографування. На початку 1993 р. створено міжкафедральну навчальну Лабораторію ГІС під науковим керівництвом Г.І.Швєбса. Цьому вченому було присвоєно Державну премію України в галузі науки і техніки за 1993 р. у складі колективу географів України. В 90-х роках під його керівництвом формується наукова школа з ерозієзнавства.

Активізується захист докторських (Є.В. Єлісеєва, Ф.М. Лисецький, О.О. Світличний, В.М. Петлін, К.А. Позаченюк) та кандидатських дисертацій [2, 4, 5], дисертації з берегової тематики захищають докторанти Нгуен Ван Ки, Нгуен Хоан, Ф.В.Фогтланд, С.Муселяк, Є.І. Арчиков.

Продовжуються дослідження морських берегів як у межах України, так і інших країн (США, Італія, Франція, Туреччина, Німеччина та ін.) [6].

У 1997 р. вперше в Україні видано підручник «Географические информационные системы: технология и приложения» (О.О. Світличний, В.М. Андерсон, С.В. Плотницький). В ці ж роки виходять у світ перші в історії України навчальні посібники з морської геоморфології та берегознавства українською мовою, розроблено наукову термінологію в цій галузі.

У 1999 р. відкривається друга спеціалізація кафедри — «геоінформаційні системи та технології». Разом з цим, активно розробляється тематика з еолового морфо- і літогенезу в умовах берегових фацій, динамічні класифікації берегового рельєфу, моделі штучного ландшафту для захисту морських берегів від руйнування. Працівники кафедри виконували спільні наукові проекти з вченими інших країн – Туреччини,

Польщі, Данії, Нідерландів, Франції, Великобританії, працювали за програмою UNEP з проблеми впливу сучасних коливань рівня Світового океану на стан берегів.

У другій половині 90-х років на кафедрі започатковано новий напрям – з проблем еніології. Почали проводити семінари з цієї тематики, викладати навчальні дисципліни, видавати науковий журнал. Відбувалися еніологічні конференції екстрасенсів, навіть міжнародні.

Водночас, збереглися берегознавчий (на чолі з професором Ю.Д. Шуйським) та ерозіознавчий (на чолі із професором О.О.Світличним) напрями наукових досліджень. Протягом 90-х років працівники кафедри організували наукові конференції з берегознавства, за їх тематикою було опубліковано кілька збірників доповідей, що сприяло збереженню цього наукового напрямку в Україні.

У квітні 2003 р. завідувачем кафедри було обрано професора *Шуйського Юрія Дмитровича*. Лекційні та практичні дисципліни і польові практики зберігалися, як і штатний склад кафедри. Кафедра організувала чотири міжнародні наукові конференції. В 2003 р. проф. Ю.Д.Шуйський взяв на себе обов'язки головного редактора наукових журналів «Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки» та «Причорноморський Екологічний бюлетень», був включений до редколегії журналу «Фізична географія та геоморфологія». За останні роки під науковим керівництвом членів кафедри було захищено п'ять кандидатських дисертацій, надано консультації при підготовці захищених докторських дисертацій Г.В.Вихованець, В.П.Стойловського, В.І. Шмуратко, О.В.Холопцева, М.А.Берлінського.

Останніми роками розвиваються три наукові напрями: берегознавчий, геоінформаційний та ландшафтознавчий. Активізувалися дослідження з теоретичної географії. Збільшилися видання навчальної літератури – підручники, тексти лекцій, методичні вказівки, збірники практичних завдань. На жаль, відсутність державного фінансування наукової діяльності не дає можливості виконувати польові дослідження, цілеспрямовано, із застосуванням нових приладів проводити наукову роботу, отримувати новий фактичний матеріал.

Висновки

Кафедра фізичної географії та природокористування є найстарішою в сучасній Україні (з 1865 р.). Тут була створена перша на півдні Російської імперії наукова географічна школа Лапшина-Шведова (метеоролого-океанографічна).

Кафедра зробила значний внесок у підготовку кваліфікованих фахівців в різних галузях географічної науки – метеорології, океанології, лімнології, ландшафтознавства, картографії, а останніми роками – ерозіознавства, берегознавства, геоінформаційних систем та технологій. На кафедрі підготовлені десятки кандидатів та докторів наук, стажистів не тільки для України, але й для Росії, Польщі, Німеччини, Сирії, Китаю, В'єтнаму, США, Болгарії та інших країн. Члени кафедри входять до багатьох міжнародних та національних науково-громадських організацій.

Працівники кафедри опублікували десятки наукових монографій, підручників, сотні наукових статей в Україні та в багатьох інших країнах, підготували звіти науково-технічних досліджень для обґрунтування проектів у галузях освіти, науки, промисловості, сільського господарства, морського та автомобільного транспорту, військового флоту, рекреації. Кафедра є базою для підвищення кваліфікації викладачів, науковців та вчителів.

Література

1. Белозоров С.Т. Гавриил Иванович Танфильев: географ, ботаник и почвовед. – Москва: Географгиз, 1951. – 192 с.
2. Вчені ВУЗів Одеси. Вип. 1. Природничі науки / Частина 1: Геологи. Географи. – Упорядн. Л.М.Бур'ян. – Одеса: ОДНБ ім. М.Горького, 1994. – 95 с.
3. Одесский университет, 1865-1990 // Отв. ред. И.П.Зелинский. – Одесса: Облиздат, 1991. – 159 с.
4. Черкез С.А., Біланчин Я.М., Красеха С.Н. та ін. Науки про Землю в Одеському (Новоросійському) університеті. – Одеса: Астропринт, 2010. – 104 с.
5. Шуйський Ю.Д. Кафедра фізичної географії та природокористування Одеського національного університету імені І.І.Мечникова // Вісник Одеського національного університету. Геогр. та геол. науки. – 2010. – Т. 15. – Вип. 5. – С. 6–18.
6. Шуйський Ю.Д. Вклад географов Одесского национального университета имени И.И. Мечникова в исследование береговой зоны Мирового океана // Вісник Одеського національного університету. Геогр. та геол. науки. – 2010. – Т. 15. – Вип. 10. – С. 5–19.
7. Шуйський Ю.Д., Выхованец Г.В., Стоян А.А. Георгий Николаевич Аксентьев — исследователь береговой зоны моря // Вісник Одеського національного університету. Серія Геогр. та геол. наук. – 2007. – Т. 12. – Вип. 8. – С. 261–271.

References

1. Belozorov S.T. (1951). *Gavryyl Ivanovich Tanfylev: geographer, botanist and soil scientist*. Moscow: Geografiz. (In Russian).
2. *Scientists of Odessa universities*. Vol. 1. Natural sciences. Part 1: Geologists. Geographers. Compiler L.M.Burian (1994). Odessa: ODNB after Gorky. (In Ukrainian).
3. *The Odessa University, 1865- 1990* (1991). Ch. Ed. I.P.Zelynsky. Odessa: Oblyzdat. (In Russian).
4. Cherkez Ye.A., Bilanchin Ya.M., Kraseha Ye.N. et al. (2010). *Earth sciences at the Odessa (Novorossiysk) University*. Odessa: Astroprint. (In Ukrainian).
5. Shuysky Yu.D. (2010). Department of Physical Geography and nature management at Odessa National University after I.I. Mechnikov. *Bulletin of the Odessa National University. Geographical and geological sciences*. Vol.15, 5, 6 - 18. (In Ukrainian).
6. Shuysky Yu.D. (2010). Contribution of Odessa National University after I.I. Mechnikov geographers into study of coastal zone of the World Ocean. *Bulletin of the Odessa National University. Geographic and geological sciences*. Vol.15, 10, 5 - 19. (In Russian).
7. Shuysky Yu.D., Vyhovanets G.V., Stoyan A.A. (2007). Georgy Nikolayevich Aksentiev - researcher of the coastal sea zone. *Bulletin of the Odessa National University. Series Geographical and geological sciences*. Vol. 12, 8, 261 - 271. (In Russian).

Стаття надійшла до редакції 2.12.2014

УДК 001.32:91(479.24)

Р.М. Мамедов

Институт географии Национальной академии наук Азербайджана, Баку

ГЕОГРАФИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ И ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ (К 70-ЛЕТИЮ ИНСТИТУТА ГЕОГРАФИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА)

Структура и основные исследования

Последовательные и системные географические исследования в Азербайджане начинаются с первой половины XX века. В 1937 г. при Азербайджанском филиале Академии наук СССР был организован Географический сектор и тем самым была заложена основа азербайджанской географической школы, занявшей достойное место среди известных географических школ международного масштаба и бывшего СССР. За восьмилетний период деятельности Географического сектора впервые были проведены исследования по физической и экономической географии, географии почв, сейсмологии и астрономии.

1.05.1945 г. на базе этого сектора был организован Институт географии Академии наук Азербайджана. С 1990 г. Институт географии свою научную деятельность проводит по двум очень важным для нашей республики проблемам:

1. Закономерности развития природы Азербайджана; исследование природных ресурсов и их экогеографических особенностей; экономико-географические проблемы территориальной организации производства, социальной инфраструктуры и населения.

2. Исследование факторов изменения уровня Каспийского моря и его экологического состояния.

Основные научные направления по этим двум проблемам следующие: комплексное изучение формирования закономерностей устойчивости и изменчивости географической оболочки в региональном масштабе; реконструкция природных условий прошлых геологических эпох; оценка геоморфологического строения территории как ресурсообразующего фактора; эволюция ландшафтов; генезис климата и его прогнозирование; причины и типы процесса опустынивания и методы борьбы с ним; потенциальные особенности климата, природных ресурсов и их рациональное использование; прогнозирование региональных изменений окружающей среды под воздействием глобальных и антропогенных факторов; организация территориального размещения населения и производства в Азербайджане; гидрометеорология, экогеография, динамика и геоморфология берегов Каспийского моря, проблемы колебания его уровня.

Ниже вкратце изложены некоторые результаты, полученные учеными Института географии НАНА в различных областях географической науки.

Отдел *ландшафтоведения* образован в 1965 г. по инициативе академика (1970) Б.А.Будагова. Одним из важных достижений в ландшафтоведении страны является исследование влияния экзодинамических процессов на развитие ландшафтов горных областей, а также причин структурной дифференциации современных ландшафтов в равнинных областях (Б.А. Будагов [4]; Б.А. Будагов, А.А. Микаилов [5, 6]; Г.Т. Хаквердиев [17]; Я.А. Гарибов [9] и др.).

Определенные успехи достигнуты и в исследовании геофизических и геохимических особенностей ландшафтов. Были количественно обоснованы закономерности ландшафтных поясов, сформированных